

Isayeva Nilufar Muhiddin qizi

Samarqand davlat chet tillar instituti talabas

Abdurazakov Bobur Sobir o'g'li

Samarqand davlat chet tillar insitutining akademik litseyi katta o'qituvchisi

S. A. Bozorov,

Samarqand chet tillar insituti Payariq xorijiy tillar fakulteti katta

o'qituvchisi

Annotasiya: *Ushbu ilmiy maqolada turli tillardagi rod kategoriyasi bo'yicha xorijiy tillarda: jumladan, o'zbek, rus, ingliz, nemis, fransuz va rus tillaridagi rod kategoriyasi mavzusida tillar o'rtasidagi o'xshash va farqli tomonlar ochib berildi.*

Kalit so'zlari: *Kategoriya, rod kategoriyasi, xorijiy tillar, o'zbek tili, nemis tili, fransuz tili, rus tili, ingliz tili.*

Grammatik ma'no va grammatik shaklning birikuvidan vujudga kelgan umumiy tushunchalarni ifodalovchi tildagi xususiyatlar grammatik kategoriya deb yuritiladi.

Kategoriya tushunchasi (grekcha kategoria) narsalarga tegishli xususiyatlar ma'nosini ifodalaydi. Grammatik kategoriya bir yo'la grammatik ma'no va grammatik shaklni qamrab oluvchi tushuncha bo'lib, turli tillarda soni va xususiyatlari bilan farq qiladi. Tadqiqotlarda o'zbek tilida grammatik jinsning yo'qligi va turkiy tillarda faqat biologik jinsning lisoniy ifodasi mavjudligi haqida mulohazalar bildirilgan. Ammo jins tushunchasi ifodasi o'zbek tilida qay tariqa amalga oshishi, jinsni ifodalashda qanday lisoniy vositalar faol ishtirok etishi, bundan oraliq hodisalar mavjudligi haqidagi savollar shu paytgacha yirik tadqiqot doirasida o'rganilgan emas va bu boradagi ayrim fikrlarni grammatika darsliklarida, ayrim maqolalarda ko'rishimiz mumkin. Masalan, XX asrning 70-

yillarigacha rus tili ta'sirida yaratilgan o'zbek tili grammatikalarida otlarda grammatik jins kategoriyasiga alohida o'rin berilgan va o'zbek tilida tirik mavjudotlar jinsini ifodalashda 3 ta: leksik, morfologik va sintatik usullar mavjudligi ta'kidlangan. A.M.Kononov ham o'zining "O'zbek tili grammatikasi"da shunga yaqin fikrni bildirgan. Ammo keying davrlarda yaratilgan darsliklarda, grammatikalarda jins masalasiga umuman e'tibor qilinmagan [Musayeva F.T., 2019:12].

Otlarda jinsning ifodalanishi masalasi o'zbek tili darsliklaridan mutlaqo chiqarib tashlangan bo'lsa-da, o'zbek tilida jins tushunchasining ifodalanishi masalasi ayrim tadqiqotchilar ishlarida onda-sonda yoritib kelingan. Masalan, 1975 yilda L. Reshetova va Q. Umurovlarning "Rod va jins kategoriyasining leksik-grammatik xususiyatlari" nomli maqolasida chop etiladi. Mazkur maqolada mualliflar grammatik rod qanday kelib chiqqan, nega ba'zi tillarda u barqaror emas, turkiy tillarda grammatik jins mavjudmi degan savollarga javob berishga urinib ko'rishadi. M.Rasulova o'zbek va ingliz tillari materiallari asosida tabiiy jinsning lisoniy ifodasi borasida izlanish olib borgan va jins tushunchasining ifodalanishini qiyosiy aspektida o'rgangan. [Rasulova M.,1997:66].

Yuqorida keltirilgan fikrlarni hisobga olgan holda "pol" ma'nosida "biologik jins", "rod" ma'nosida "grammatik jins" atamalarini qo'llash maqsadga muvofiq bo'ladi. XIX asr o'zbek tilida qisman bo'lsa-da grammatik jins kategoriyasi mavjud bo'lgan: 1. Muzakkar jins: mazkur elchi; 2. Muannas jins: mazkura qizlar. Hozirgi zamon o'zbek tilida *shoir-shoira*, *muallim-muallima* kabi ayrim jinsni ifadolovchi holatlar uchrab, ular faqat shaxs otlarigagina qo'shilb, kishilarning biologic jinsi farqlanadi.

Zamonaviy ingliz tilida grammatik rod kategoriyasi mavjud emas. Shuningdek, yangi ingliz tili davri qadimgi ingliz tili davridan keskin farq qiladi. Chunki qadimgi ingliz tili davrida mavjud bo'lgan ba'zi grammatik tushunchalar hozirgi ingliz tilida umuman uchramaydi. Masalan: qadimgi ingliz tilida ot kategoriyasi quyidagi grammatik kategoriyalarga bo'lingan: a) kelishik kategoriyasi-qadimgi ingliz tilining ot tuzulishida to'rtta grammatik kelishik

kategoriyasi: bosh kelishik, qaratqich kelishik, jo‘nalish va tushum kelishiklari bo‘lgan; b) son kategoriyasi, qadimgi ingliz tili son kategoriyasida birlik va ko‘plik shakllari mavjud bo‘lgan; c) otning grammatik rod kategoriyasi. Qadimgi ingliz tili uchta rodga bo‘lingan: mujskoy, jenskiy, sredniy. Qadimgi ingliz tilida rod kategoriyasi leksik-grammatik tuzilishga ega bo‘lgan. Har bir ot o‘z shakli, mazmuni jihatdan biror bir rodga tegishli bo‘lgan. Otning grammatik rodi ko‘p holatlarda uning leksik ma’nosi bilan aniqlangan. Masalan: *man-erkak, feader-ota* mujskoy rodga kirsa, *modor-ona, dohtor-qiz* otlari jenskiy rodga tegishli bo‘lgan. Ammo ko‘p holatlarda otning rod kategoriyasi leksik ma’no bilan bo‘g‘liq bo‘lmagan. Masalan, rodga *fot-oyoq, ende-yakun, jenskiy rodga; giefu-qobiliyat, tunge-til; sredniy rodga esa scip-kema, eadge-ko‘z* otlari kabilar kirgan. Qadimgi ingliz tili davrida avvalgi negiz yasovchi affiksga bog‘liq holda otlarni negizlarga bo‘lish ham ma’lum darajada saqlanib qolgan. Shu sabab bilan qadimgi ingliz tilida otlar 3 guruhga bo‘lingan. Bular: kelishik kategoriyasi, kuchli turlanish va kuchsiz turlanish. Bunda so‘zda ko‘plik ma’nosini keltirish uchun ular ichki affiksli o‘zgarish natijasida sodir bo‘ladi. Asosan mujskoy rod so‘zlari birlik son bosh kelishigida “a” qo‘shimchasini oladi, jenskiy rod va sredniy rod so‘zlari esa “e” qo‘shimchasini oladi. Sredniy rodga tushum kelishigi bosh kelishik bilan bir xil, qolgan boshqa kelishiklar 3 rodning turlanishlari bir-biridan farq qilmaydi. Masalan: birlik shaklini hosil qiluvchi bosh kelishikning mujskoy roddagi qo‘shimchasi (-a), jenskiy va sredniy roddagi qo‘shimchasi esa (-e), qolgan kelishiklar barcha rodlarda (-an) qo‘shimchasi bilan yasaladi, faqat tushum kelishigi sredniy rodga (-e) qo‘shimchasi bilan yasaladi. Ko‘plik shaklini hosil qilish uchun esa barcha rodlarda bosh va tushum kelishiklari (-an), qaratqich kelishigi (-ena), jo‘nalish kelishigi (-um) qo‘shimchalarini oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1 [https:// muhar.org](https://muhar.org).
- 2 Musayeva F.T.O‘zbek tilida jins tushunchasining ifodalanishi: filol. fanlari falsafa dok PhD diss.- Toshkent, 2019.

- 3 Rasulova M. Jins tushunchasining turli tillarda ifodalanishiga doir o'zbek tili va adabiyoti, 1997
- 4 Zamonaviy tilshunoslik va derivatsion qonuniyatlari Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. Samarqand, 2019-yil 24-may.